

PRILOZI TRADUKTOLOŠKOJ ANALIZI TALIJSKOG PRIJEVODA *INSTITUCIJE*

Iva Grgić

Zatravljeni pojmom “tekst”, polemični prema pojmu “djelo”, neki utjecajni pravci proučavanja književnosti u posljednjim desetljećima voljeli su u drugi plan stavljati značenje *knjige* kao predmeta dostojnog tumačenja, kao uvijek iznova jedinstvenog ishoda križanja koliko namjera autora, toliko i htijenja svih povlaštenih čitalaca — urednika ili priređivača, ilustratora, prepisivača ili tiskara, mecena, a ponekad i cenzora.¹ Traduktologija je, međutim, disciplina za koju, premda je središnje polje njenoga zanimanja inojezični tekst,² sve ove intencije mogu biti od presudne važnosti — ona će ih stoga nerijetko nastojati svaku posebno opisati, čak i u slučajevima kada su, zbog vremenske distance, s intencijom prevodioca (koja je za takvo istraživanje, jasno, prvenstvena) isprepletene do pojedinačne neprepoznatljivosti. Neće se pri tom opisu zazirati ni od dvosmjerne interpretacije — u neposredno zamjetljive osobine “knjige od prijevoda” rado se učitavaju prethodna znanja o povijesnom kontekstu kojega iste, sa svoje strane, pomažu oslikati.³

¹ O ulozi prepisivača i tiskara v. npr. Massimo B a l d i n i, *Storia della comunicazione*, Newton, Roma 1995. A M i r k o P e t r i ć je uveo termin “intentio mediatoris” za stajališta koja se mogu odgonetnuti iz uradaka svih onih koje sam ovdje nazvala “povlaštenim čitateljima”. (Usp. “In search of the Intentio mediatoris”, *Semiotische Berichte*, 2, 1997, str. 183-192.)

² Ili upravo zato što je postojanje “neutjelovljenog” teksta tek virtualno.

³ Dijelom zbog utjecaja pojma kulturalne poetike u smislu povijesnog referentnog okvira koji ograničuje moguća značenja teksta (V. npr. Vladimir B i t i, “Značenjsko klizanje i okvir”, *Kolo*, VIII, 1, 1998, str. 172.), a dijelom zbog pojačane svijesti o jeziku kao fenomenu podložnom povijesnoj mijeni, danas se više o prijevodima i prevodenju gotovo ne govori bez spominjanja društvene okoline i književne svijesti epohe u kojoj prevodilac djeluje.

Tako nastoji postupati i marulološka traduktologija.⁴ Kad je riječ o talijanskom prijevodu *Institucije*, ona nam je (držimo li, prema onomu što smo rekli, proučavanje recepcije djela njenim neodvojivim dijelom), već priskrbila niz dragocjenih podataka o njegovim izdanjima, ističući njihovu brojnost unutar zamišljenog korpusa što ga čine svi poznati prijevodi ovoga Marulova djela na europske jezike.⁵ Osobito je među tim podacima zanimljiva činjenica što ni prvo izdanje, koje je objavljeno u godini završetka Tridentinskog koncila (1563), niti sljedećih jedanaest, objavljenih nakon javnog spaljivanja latinskog izvornika u Sieni 1564. godine, iz četvrtog poglavlja četvrte knjige, *De veritate colenda mendacioque fugiendo*, nisu "pročistili" onih pedesetak redaka koji će poslije, 1612. godine, podleći cenzuri.⁶ Korak dalje u razumijevanju "talijanske" *Institucije* može nas odvesti pomnije čitanje posvete "Veleštovanomu gospodinu Lorenzu, sinu Buonaccorsa Pittija", kojom (ako naslov prevedemo unatrag s talijanskog) započinje "Djelo Marka Marula iz Splita o upućivanju u čestit i blažen život, po primjerima života svetaca, Staroga i Novog zavjeta, podijeljeno u šest knjiga, što ga je na toskanski jezik preveo maestro Remigio Firentinac iz reda propovjednika".⁷

Rijetko se zbude, veleštovani gospodine Lorenzo, da ne postignemo ono što jako želimo, jer nam je duh toliko budan i zauzet onime što ljubi, da na koncu

⁴ Usp. npr. Mirko T o m a s o v i ć, poglavlje "Hrvatski prepjev Marulova spjeva" u *O hrvatskoj književnosti i romanskoj tradiciji*, Mladost, Zagreb 1978; Karlo B u d o r, "Marulova 'Carmen de doctrina' u španjolskom prijevodu", *Colloquia Maruliana II*, 1993, str. 68-72; Cvijeta P a v l o v i ć, "Odnos Paula du Monta prema Marulićevu tekstu *Institucije*", *Colloquia Maruliana VII*, 1998, str. 177-187. A, opsegom nužno manja, proučavanja Marula kao prevodioca mogla bi se, s druge strane, nazvati "traduktološkom marulologijom". (Npr. Smiljka Malinar, "Marulićev prijevod prvog pjevanja 'Božanstvene komedije'", *Književna smotra*, XV, 1983, br. 51-52, str. 81-87; Mirko T o m a s o v i ć, "Marulićeva trojezičnost", *Colloquia Maruliana V*, 1996, str. 5-10; Mirko T o m a s o v i ć, "Marulićevi hrvatski prepjevi Petrarke", *Colloquia Maruliana VII*, 1998, str. 37-46.)

⁵ Mirko T o m a s o v i ć, "Evropska recepcija *Institucije*", predgovor trećem tomu *Institucije*, Književni krug, Split 1987, str. 9-20; M. Tomasović, "Edicije i reedicije 'Evangelistara' i 'Institucije' Marka Marulića Marula", *Mogućnosti* 12, 1990. i u *Komparatističke i romanističke teme*, Književni krug, Split 1993; Herci G a n z a, "Izdanja Marulićeve *Institucije* na talijanskom jeziku", *Colloquia Maruliana II*, 1993, str. 73-77; Charles B é n é, *Etudes Maruliennes, Le rayonnement européen de l'oeuvre de Marc Marule de Split*, Erasmus naklada & Marulianum, Zagreb 1998.

⁶ Usp. npr. H. G a n z a, o. c. Istina je, s druge strane, da se posljednje poznato izdanje talijanskog prijevoda pojavilo 1610. godine.

⁷ Kako vidimo, u talijanskom naslovu pojavljuje se dodatak "e beato", iz čega bi slijedio zaključak da se prevodilac služio kölnskim izdanjem izvornika iz 1530. godine koje je, kako je poznato, u naslov uvelo "beateque", ili pak nekim od ostalih pet izdanja objavljenih između 1531. i 1555. godine. S druge strane, zašto bi se Remigio Fiorentino služio kölnskim, solingenskim ili baselskim izdanjima, kad su mu na raspolaganju bila dva venecijanska, princeps iz 1506. i sljedeće iz 1509. godine? Ili on ta izdanja nije posjedovao, što je moguće u vrijeme prije uvođenja obvezatnog nakladničkog primjerka, dakle prije sedamnaestog stoljeća, ili je prošireni naslov i u usmenoj predaji postao toliko uvriježen da je i u talijanskoj verziji naprosto reproduciran, bez obzira na točan tekst izvornika.

nužno uzmogne i uživati pokoji plod svoje žarke i stalne brige, pa iako najčešće ne posjeduje sve ono što bi želio, svagda uživa bar u nekomu dijelu, a kako je nadasve plemenite naravi, često se zadovolji i smiri u onomu što može, kad ne može dobiti sve ono što želi. Već od nekog vremena vi silno želite ovo Marulovo djelo vidjeti preneseno u naš jezik, a kako bih ja to brzo dovršio, niste me propuštali sokoliti bezbrojnim dobročinstvima, a i ja, znajući od kolike će koristi biti njegovo postojanje, uložih svu svoju revnost, pa tako ja svojim nastojanjem, a vi svojim sokoljenjem, učinismo te ga sada vidite privedena kraju, a ja bjeh zadovoljan što sam udovoljio prijatelju koliko i samomu sebi. Preostajalo je da se objelodani i kao s nečim čestitim s njime upozna čestite, što se ne mogaše učiniti drukčije nego putem tiska — pobrinuh se dakle da se tiska, kako bih i u tomu udovoljio Vašoj čestitoj i pobožnoj želji, s kojom u tomu pothvatu svagda bijaše združen duh onoga odista prečasnoga i čestitog starca gospodina Iacopa Nardija, kojemu čestitost ne zaostaje za visokom dobi, a koji je snažno poticao da se ovo djelo na našem jeziku dadne na čitanje svijetu, koji se često ravna više prema primjerima koje vidi ili čita nego prema mnogim riječima ili savjetima koji bi mu se mogli izgovoriti. Ja naposljetku znam da ste ga Vi bili nakanili pokloniti onom blaženomu i dobrom duhu poštovanoga gospodina Giovan Battiste Salviatija, koji je, u svojim najboljim godinama, vlastitim primjerom pokazao kako valja živjeti kršćanski kao pravi plemeniti muž i na koji se način, ne odijelivši se od družbe svijeta, može svjetovno živjeti svetačkim životom. Ali budući da ga je iz ovoga života digao onaj koji često običava svoje izabranike rano pozvati u bolji život, oduzeta Vam je prilika da uzmognete udovoljiti svojoj čestitoj namjeri, što se, sklonivši se potom jednoj vašoj rođenoj sestri, koja dugo vremena bijaše redovnicom iz reda svetog Dominika, nađe i na toj strani iznevjerenom, s razloga što bijaše spriječena smrću one, kojoj ste ga željeli dati na dar. Budi Vam, dakle, drago (jer bila je volja Božja), što se ova knjiga, za koju se može reći da je Vaša, od Vas ne odvaja, i što Vam je darujem tiskanu, jer kad bijaše pisana rukom, i po pravdi bijaše Vaša, vi ste je poklonili meni. Prihvatite je stoga, ne kao nešto moje, već kao nešto naše, što izlazi na svjetlo dana u onomu obliku koji smo mi žudjeli vidjeti, i držeći me u svojoj milosti, uznađajte da ovi primjeri budu ne samo čitani, već i oponašani, jer čitanje bez oponašanja besmislen je trud. Tu ću stati i zaželjati vam svako dobro.

Iz Mletaka, petnaestog dana mjeseca travnja 1563.

Vašem gospodstvu odani

Remigio Firentinac

Dominikanac Remigio Nannini (ili Nanni), rođen u Firenzi oko 1521. (umro 1581.), u vezi s kojim se u literaturi o talijanskim izdanjima *Institucije* obično izdvaja podatak da mu je Papa Pio V. povjerio priređivanje djela Svetoga Tome Akvinskoga (koja su izašla 1570), bio je i sam plodan pisac (npr. *Poesie in lode della Madonna*, Venecija, 1547), a stigao je doživjeti i književnu slavu, jer je njegov prijevod Evanđelja s moralističkim komentarima⁸ doživio pet izdanja i oduševljenu recepciju, što se ponajviše ima pripisati upravo njegovim komentarima koji su, u

⁸ *Epistole e evangeli con annotazioni morali*, Venezia, 1575.

skladu s vremenom, kasnim Cinquecentom, obojeni više moralizmom koji teži prema afektivno obojenom misticizmu negoli nagovorima na stoicizam. Ovakav se vjerski i humanistički habitus nadaje, uza sve razlike u životnim putovima i stvaralačkoj staturi, dovoljno sličnim Marulovu da može poslužiti kao preporuka za prevodioca *Institucije*. Poneku dodirnu točku s Marulovim duhovnim habitusom otkriva i lik spomenutog “prečasnog starca”, Iacopa Nardia, rođenog 1476 (dakle dvadeset i šest godina mlađega od Marula, a još živog kad je prijevod započeo), antimedijejca, zagovornika narodne vlasti i najuglednijeg od onodobnih prognanika iz Firence među koje je pripadao i Remigio. Nardi je cijeloga svoga vijeka, kako u životu, tako i u djelima (Najpoznatije su mu *Istorie della città di Firenze dal 1494 al 1538*, u deset knjiga, izašle posthumno 1582.), ostao sljedbenikom Girolama Savonarole i nastavio zazivati Božju pravdu neka se stuši na smrtnu grijehu ljudi. Budući da iz teksta posvete doznajemo kako je poticao prevođenje *Institucije* na talijanski, očigledno je da Marulov nešto ovozemaljskiji, ali visoko etičan ton, njegova *Devotio moderna*, nije vrijeđao Nardijevu fanatičnu pobožnost, koja se može doživljavati i kao zakasnjelo srednjovjekovna⁹, te da ga se onih pedesetak inkriminiranih redaka o laži kao manjem zlu, koje je katkada opravdano izabrati kako bi se spriječilo veće, nije dojmilo kao naznaka preslobodna renesansnog, odviše antropocentričnog svjetonazora, već prije kao dopustiv doktrinarni neposluš Marulova samostalnog, ali vjeri duboko odanog duha.¹⁰

Posveta Remigia Firentinca meceni Lorenzu Pittiju, možda sinu onoga Buonaccorsa Pittija koji se u vrijeme opsade Firence 1527. godine spominje među pobornicima vlasti naroda, a gotovo sigurno potomku starijeg Buonaccorsa (1354-1430), ambasadora i avanturista koji je na svojim putovanjima posjetio i Hrvatsku, stoji u talijanskom tekstu namjesto Marulove posvete Jerolimu Ćipiku,¹¹ što

⁹ Savonarola je umro na izdisaju Quattrocenta, 1498. Ono što je ujedinjavalo umjerenije, “svjetovnije” religiozne i uopće duhovne opcije druge polovice petnaestog i prve polovice šesnaestog stoljeća s onim ekstremnijima, slikovito-mistično obojenima, bilo je nevjerovanje u svrhovitost spekulativne teologije odvojene od njegovanja pučke pobožnosti. V. i Drago Š i m u n d ž a, “Glavna obilježja i kulturno-povijesno značenje Marulićeve *Institucije*”, *Institucija I*, Književni krug, Split 1986, odjeljak “Humanističko-etička orijentacija Marka Marulića”, str. 11-16.

¹⁰ Budi nam svejedno dopušteno nagadati da je Nardiju ipak najdraža bila knjiga *Institucije* koja govori o dolasku Antikrista. I D. Š i m u n d ž a kaže kako se pri opisu Apokalipse Marul “svrstava u poznatu struju eshatološke literature koja je potkraj srednjega i početkom novoga vijeka bila vrlo raširena u zapadnoj Europi”. (o. c., str. 22) O Marulovu vjerskom žaru, koji je Nardiju mogao biti blizak, Mirko T o m a s o v i ć kaže: “U splitskog humanista, za razliku od drugih humanista njegova doba, nešto je jače naglašena ortodoksnost, što je svakako posljedak straha od islama, a i blizine Bosne u kojoj se bila začela ‘heretička’ struja.” (Poglavlje “Marko Marulić” u *O hrvatskoj književnosti i romanskoj tradiciji*, Mladost, Zagreb 1978, str. 49.) Nadalje, Nardiju ne bi bio stran ni Marulov postupak 1518. godine, kada je uz pomoć oslikavanja paklenih muka mladež javno pokušavao odvraćati od kockanja. (Ovaj podatak navodi npr. M. T o m a s o v i ć, u “Životopis Marka Marulića Marula, *Mogućnosti* 7-9, 1998, str. 13, naglašavajući međutim da on nije dokraja provjeren.)

¹¹ Jedino se u bergamskog izdavača Comina Venture umjesto nje pojavljuje posveta Isotti Brembati Gromelli. Ovo izdanje značajno je po tome što za njega skupina

unekoliko osiromašuje potpunost teksta *Institucije*, jer posveta kanoniku Ćipiku i sama je predgovor prije Predgovora (koji je nažalost također izbačen). Ipak, Remigio Nannini u svojoj posveti, riječima o svijetu “koji se često ravna više prema primjerima koje vidi ili čita nego prema mnogim riječima ili savjetima koji bi mu se mogli izgovoriti”¹² parafrazira iz Marulove posvete “to pogotovu stoga što je od prirode dano da se na ljudsku dušu većma djeluje primjerom da bi se podvrgla težim naporima negoli upućivanjem i propisima.”¹³ Ovo su shvaćanje očito obojica gajili¹⁴, a ono je u skladu s nastojanjem oko prisposobljavanja teoloških sadržaja laicima što je svojstveno cjelokupnoj duhovnoj klimi epohe.¹⁵

U posveti meceni Pittiju — Remigio nas Firentinac — koji, iako se mnogo bavio prevođenjem, za razliku od brojnih svojih prethodnika i suvremenika prevoditelja, nije za sobom ostavio nikakvu traduktološku bilješku (kao što je jednom učinio čak i sam Marul¹⁶) — pretpostavljam posve nesvjesno navodi na razmišljanje o

prevodilaca nadopunila propuste koji su se Remigiu na sadržajnom planu dogodili: pasus u 11. poglavlju 2. knjige, dvije stranice u 1. poglavlju 4. knjige, te pet pasusa iz 12. poglavlja 4. knjige. V. H. G a n z a, o.c., str. 76.

¹² “... spesso si governa più per li esempi ch’ei vede, o ch’ei legge, che per molte parole, e ragioni che gli potrebero esser dette”.

¹³ “cum præsertim natura comparatum sit, ut humanus animus ad duriora subeunda negocia magis moveatur exemplo quam institutione atque præceptis”. (Str. 57, odnosno 277. iz trotomnog izdanja Književnog kruga, Split 1986-87, što ga je priredio Branimir G l a v i ć i ć. Svi daljnji navodi uzeti su također iz toga izdanja.)

¹⁴ Prema Charlesu B é n é u, gomilanje primjera obilježje je srednjovjekovne provenijencije, ali koje se održalo sve do Montaignea. “Comment ne pas noter enfin cette impressionnante accumulation d’exemples, puisés aux sources les plus diverses, (...). Cette accumulation rappelle ce goût pour les sommes, pour les nomenclatures, qui a marqué la littérature médiévale, et qui a largement fleuri jusqu’à l’époque de l’humanisme. Montaigne lui même ne résistera pas à ce goût d’aligner, et de multiplier les exemples, que l’on rencontre dans les *Essais*. (...) Si l’on s’arrête à ces critères, force est de reconnaître qu’on a pu légitimement assimiler l’*Institutio* de Marulić a un ouvrage d’inspiration médiévale.” (Charles B é n é, “L’*Institutio* de Marulić Revisitée (Essai sur les raisons d’un succès)”, *Colloquia Maruliana VII*, 1998, str. 148.) “Marule semble dès les premières pages répondre à ce chapitre XVI en notant que ce ne sont pas les conseils qui sont importants, mai les exemples vécus...” (B é n é, o.c., str. 149.)

¹⁵ U više navrata Charles B é n é je tumačio Marulovu vezanost za pokret *Devotio moderna*. U članku “Sabellico, Marulićev ‘čitatelj’”, *Colloquia Maruliana II*, 1993, za razumijevanje te duhovne orijentacije preporučuje djelo A. H y m e, *The Christian Renaissance. A History of the Devotio Moderna*, New York, 1925.

¹⁶ Riječ je, kako je poznato, o bilješci uz njegov latinski prepjev Petrarkine kancone “Vergine bella”, tiskan u okviru Evangelistara. Navodimo je uz komentar Tonka M a r o e v i ć a kako ona “otkriva duboko osobno iskustvo čovjeka što se višekrat okušavao u prevođenju, (...): “Postoje neke vlastitosti jezika, od naravi tako određene, da mnoge od njih koje su u jednome jeziku zgodne, prikladne i lijepo izrađene, kad se prenesu u drugi izgledaju izopačene i nepotpune.” (Prema T. M a r o e v i ć, *Dike ter hvaljenja*, Logos, Split 1986, str. 56.)

svojem pogledu na prevođenje. On, naime, za prevedeno djelo rabi izraz “portata nella nostra lingua”. Preveli smo to kao “preneseno u naš jezik”, time postupivši kao da je Remigio glagolom *portare* tražio ekvivalent za latinski *transfere* (od grčkog *metafero*), koji se u talijanskom od Duecenta međutim prevodio s *translatare* (preko imenice *translatio*), a rabili su ga, prema analizi Gianfranca Folene, uglavnom autori/prevodioci koji su u prevodilačkom postupku bili snažno orijentirani na originalno djelo — toliko da su izrađivali poznate, kasnije uglavnom prezirane, prijevode između redaka.¹⁷ Poznavajući iz posvete motivaciju nastanka Remigiova prijevoda, te neke njihove osobine o kojima ćemo izvijestiti, ne čini se, ipak, da on pripada ovoj skupini. Stoga bi možda uputno bilo za običnu riječ “portata” upotrijebiti neuobičajeno “doneseno” u naš jezik, kako bi se naglasilo shvaćanje koje se u Remigiovo doba već držalo samorazumljivim u prevođenju s latinskog na talijanski, to jest da se prevedeni tekst po zamišljenoj osi što od originala ide k prijevodu primakne bliže jeziku i književnosti primaocima, jer se oni drže već potpuno sposobnima izraziti sve ono što može izraziti i latinski.¹⁸ Međutim, za takvu prevodilačku orijentaciju kroz stoljeća su se pak rabili, a krenuli su od latinskog *aemulor* ili *imitor*, izrazi *mettere*, *recare* ili *ridurre* (*in volgare*, *in italiano*). Negdje u sredini između ova dva pola stoji izraz (*ri*)*trarre* ili još kod Dantea *trasmutare* (potomak latinskih *verto*, *versio*, *converto*, *explico*). Nadalje, moglo bi se očekivati da Remigio posegne za stručnim izrazom *tradurre*, koji se prvi put pojavio u jednom pismu Leonarda Brunija 1400. godine, a od kasnog Quattrocenta posve je ustaljen, te stoji i u naslovu njegova djela. Ali on to ne čini. Osim očite osobne nezainteresiranosti za teorijski aspekt traduktološke problematike, a velikom, s druge strane, maru oko pragmatičke popularizatorske strane pojavljivanja Marulićeve *Institucije* na talijanskom, objašnjenje za ovu prevoditeljevu ležernost moglo bi se još potražiti i u možebitnom mišljenju da terminus technicus *tradurre* ne odgovara inače konvencionalno udvornom stilu posvete Lorenzu Pittiju. Najvjerojatnije će ipak biti da je i osobno, a i u skladu s

¹⁷ Danas se oni nazivaju i *Sourciers*. Njihovi bi antipodi bili *Ciblistes* (oni kojima je stalo prije svega do ekvivalentnog djelovanja prevedenog teksta, do njegove razumljivosti i čitljivosti; tako npr. po Jean-Renéu L a d m i r a l u, “Sourciers et ciblistes” u J. H o l z - M a n t t r a r i / C. N o r d, *Traducere Navem, Festschrift für K. Reiss*, 1993, str. 287-300. O napetosti između “ausgangs- und zielsprachlicher Orientierung” govori i Werner K o p p e n f e l s u članku “Intertextualität und Sprachwechsel. Die literarische Übersetzung, zbornik *Intertextualität*, ur. U. B r o i c h & M. P f i s t e r, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1985, str. 137-138. Spoznaje o povijesti pojedinih naziva za prijevode u latinskom i talijanskom, kojima se ovdje služim, a povezane su s prevodilačkim stavom kojega su ti prijevodi rezultat, crpim iz djela Gianfranca F o l e n e, *Volgarizzare e tradurre*, Einaudi, Torino 1994. U hrvatskoj renesansnoj “traduktologiji” pratio ih je pak Tonko M a r o e v i ć, ali je, naišavši na termine “priobuka”, “tumačenje”, “priobraćanje” i “prenošenje”, ustvrdio kako u njihovom značenjskom sadržaju “nije moguće ustanoviti znatniju razliku u (...) stupnju vjernosti ili slobode u odnosu na izvornik.” (T. M a r o e v i ć, o.c., str. 56.)

¹⁸ U hrvatskoj tradiciji za ovakvu prevodilačku orijentaciju poslije će postati čest izraz “ponašivanje”.

duhom svoga vremena, dva jezika, latinski i talijanski, držao ravnopravnima, izgubivši potpuno ono što Folena naziva vertikalnim tj. hijerarhijskim stavom prema prenošenju nekog latinskog djela na bilo koji živi romanski jezik.¹⁹ Također valja imati na umu da činjenica što Marul ne pripada među autore klasičnog latiniteta, već je suvremeni pisac, to manje obvezuje prevodioca da uloži trud u definiranje i provođenje u djelo vlastite prevodilačke poetike.

To, međutim, još uvijek ne znači da je Remigio prevođenju *Institucije* prišao olako — iz same posvete saznajemo da ju je prevodio dugo, te su se tijekom rada stigle dogoditi i dvije smrti — smrt sestre Lorenza Pittija, redovnice, a još ranije smrt Giovan Battista Salviatija. Ovaj potonji, čije kršćanske vrline Remigio visoko cijeni, mogao bi biti kardinal Giovanni Salviati, u vezi s kojim talijanski priručnici najčešće ističu činjenicu da je bio mecena slikaru Francescu de' Rossiju, a on je poznat upravo pod imenom svoga zaštitnika, kao Cecchino Salviati. Kardinal Salviati umro je 1553. godine. Ako je ova identifikacija točna, onda je Remigio Nannini *Instituciju* prevodio više od deset godina. Kad bi nam bio na raspolaganju rukopis koji se spominje u posveti, mogli bismo Remigiov mar točnije ocijeniti, jer bismo ustanovili valja li nedosljednosti u grafiji, kojima obiluju tiskana izdanja,²⁰ pripisati njemu ili pak tiskarima, pa im uzrokom odrediti onaj koji se obično navodi i za tiskarske pogreške u latinskim izdanjima — žurbu zbog velike potražnje. No ne bi bilo čudno da je za njih odgovoran i sam autor prijevoda, jer je talijanska grafija u Cinquecentu još uvijek kolebljiva i predmetom je brojnih rasprli. Kako je već ustanovljeno, i u ovom tekstu je npr. kvantiteta suglasnika očekivano nestabilna;²¹ dodajmo da je u tri uspoređena izdanja uporaba velikog slova ne samo za imenice, već i za pridjeve i priloge velikog semantičkog digniteta ili emotivnog naboja posve nedosljedno provedena. Tako je velikim slovom pisano “Imperatrice”, “Monaca”, “Pescatori” (kad se rabi za apostole), “povertà Apostolica”, “Christianamente”, pa čak i “Popolo”, a malim (neočekivano) npr. “celeste regno”. U izdanju iz 1563. “Euangelio” je pisano velikim slovom, a u izdanju iz 1586, opet neočekivano, malim.

¹⁹ Ovo je uvjerenje ishod višestoljetnih polemika o vernakularu, ne samo u Italiji. M. T o m a s o v i ć sažima ih ovako: “Pitanje preobrazbe ‘pučkog’ jezika u književni jezik u zapadnoj Europi s nedoumicama i isključivostima problematiziralo se stoljećima. Već je Dante to naznačio u spisu *De vulgari eloquentia* na samu početku XIV. stoljeća. Pietro Bembo u dijalozima početkom XVI. (*Prose della volgar lingua*) s humanističke pozicije raspravlja o dignitetu talijanskog jezika. Marko Marulić, također humanist i također početkom XVI. stoljeća, predgovorom *Judite* iskazuje svoje afirmativno stajalište prema tradiciji hrvatskog jezika na razini poetike (...). Francuska pak renesansa u svojem manifestu, koji je potpisao Joachim du Bellay, *Défense et Illustration de la langue française* (1549) postavlja u središte poetiziranja nacionalni jezik.” (Mirko T o m a s o v i ć, “Marulićevo europsjstvo”, *Colloquia Maruliana VI*, 1997, str. 208.)

²⁰ Izravno sam konzultirala izdanje iz 1563 (RIIF-8o-40 u zagrebačkoj Sveučilišnoj biblioteci), izdanje iz 1574. (R II F 8o- 420) i izdanje 1586. godine (RIIF-8o-323).

²¹ Usp. H. G a n z a, o.c.

Latinizmi su u tekstu prisutni, ali ne u prevelikoj mjeri, što se i moglo predvidjeti s obzirom na vrijeme nastanka prijevoda (druga polovica Cinquecenta) i divulgatorsku namjenu djela. Na fonološko-morfološkoj razini i njih obilježuje nedosljednost karakteristična za epohu: rabi se i “et” i “e”; latinizmima “laude” za talijansko “lode”, “prece” za “preghiera”, “constante” za “costante”, “inspirato” za “ispirato”, “saviezza” za “saggezza”, “dodeci” za “dodici”, “cognoscere” za “conoscere”, “fidele” za “fedele”, itd. suprotstavlja se npr. talijanski oblik “volgo” (a mogao se pojaviti latinistički “vulgo”). Ova nedosljednost osobito upada u oči kod vlastitih imena i toponima: Jeronim je “Girolamo”, iako bi mogao biti i “Hieronimo”, jer Jeremija je “Hieremya”.²² Judita je “Iudith”, a Jeruzalem je “Terusalem”, samo šesnaest godina prije nego što će Tasso objaviti *Gerusalemme liberata*. No poznato je da “učeni oblici” u to vrijeme supostoje s “pučkim” oblicima (npr. “risuscitar”, a moglo bi još biti “resuscitar”), katkada čak u istom tekstu, iako pred kraj stoljeća ima pokušaja da se pojedini oblici normativno dodijele pojedinim, “višim” ili “nižim” sferama, onom što bismo danas nazvali sektorijalnim jezicima, ili pak što poeziji što prozi.²³ U nekim će slučajevima, nakon kratke koegzistencije, ponovno prevladati i do danas se održati upravo latinistički oblik. Zgodan je za to primjer pučki oblik “riserbare” (od latinskog “reservare”), koji nije preživio, već će kasnije biti nadvladan djelomice latinističkim “riservare”; s druge strane, talijanski prijevod *Institucije* rabi i latinističko “elemosina”, i pučko “limosina”, a poslije će prevladati prvo.²⁴ Glagol “riserbare” zanimljiv je i kao semantički kalk, jer se u Remigiovu prijevodu pojavljuje u latinskom značenju “sačuvati, spremiti”, koje bi se na talijanskom izražavalo s “conservare”. Kalkovi s latinskog u tekstu se susreću i na razini sintakse. Među njima je najčešći akuzativ s infinitivom, npr. “nessun diceua esser suo quello” za “nec quisquam...aliquid suum esse dicebat.”²⁵ Ta se gramatička konstrukcija, što u suvremenom talijanskom jeziku postoji još samo uz *verba sentiendi*, međutim i kao samostalni, ne prijevodni, kalk često bilježi u ovom razdoblju.²⁶ Kalk s latinskog je i korelativno-komparativna konstrukcija — “non era men potente per ricchezze, che per nobiltà di sangue,”²⁷ kojom se Remigio dvaput služi i u svojoj posveti, kad kaže: “Nardi, che pien non men di bonta che d’anni” i “che questi essempi sien non men letti da voi, che imitati”.

²² H. G a n z a navodi kako je grafem “h” prisutan još uvijek u svim oblicima glagola “imati”, kao i u riječima kao što su honore, huomo itd. (O.c, str. 73.) Dodajmo kako se takav način pisanja držao znakom razine pismenosti, pa je čak slavni Ariosto govorio da onaj tko riječi “huomo” oduzme “h” nije vrijedan nazivati se čovjekom.

²³ Usp. Bruno M i g l i o r i n i - Ignazio B a l d e l l i, *Breve storia della lingua italiana*, Sansoni, Firenze 1973, str. 140-147.

²⁴ Zanimljivo je da se prema odnosu “elemosina” — “limosina” u Remigiovu tekstu pojavljuje rijetki hiperkorektivni talijanizam “pistola” za “epistula”, odnosno “epistola”.

²⁵ Str. 286. u nav. izdanju.

²⁶ Usp. M i g l i o r i n i - B a l d e l l i, o.c.

²⁷ “neque diuitiis minus quam nobilitate potens”. (Str. 287. u nav. izdanju.)

Broj je toskanskih dijalektizama (kao što je oblik “messi” za aorist glagola “mettere”, umjesto “misi”, ili “donagione” umjesto “donazione” ili “donatione”²⁸) u ovom tekstu nevelik. Stoga je izraz “toskanski jezik” iz naslova posve opravdano čitati u značenju “talijanski književni jezik”, u kojem se u drugoj polovici Cinquecenta i običavao rabiti.²⁹ No razumljivost i čitljivost, “pitkost” Remigiova teksta nadilazi mjeru koju bismo očekivali, koliko god svjesni poznate činjenice da je talijanski književni jezik krajem Cinquecenta već do zadivljujuće mjere oblikovan. Prevodilac ne vodi uvijek računa o očuvanju Marulove artikulacije rečeničnog perioda, već prema vlastitom nahođenju katkada razvezuje njegovu latinsku sintaksu, njegov izričaj proširuje, a drugdje sažima. U nekim slučajevima na to ga sili nesumjerljivost jezičnih struktura latinskog i talijanskog jezika, pa ćemo isti postupak naći i u hrvatskom prijevodu — npr. u prijevodima naslova poglavlja iz prve knjige: “De inani gloria fugienda” — “Che si deve fuggir la vanagloria” — “O tome kako se treba kloniti isprazne slave”; odnosno “De auaritia uitanda” — “Che si deve fuggir l’auaritia” — “O tome kako se treba kloniti gramzivosti”. Ali na drugim mjestima njegovim amplifikacijama ne nalazimo strukturno-jezično opravdanje, npr. u prijevodima naslova trećeg poglavlja druge knjige, “De tentationibus tempore orationis” — “Delle tentationi *che ci manda il nimico* nel tempo dell’orationi” i četvrtog poglavlja četvrte knjige, “De veritate colenda mendacioque fugiendo” — “Del hauer cura di *dir* la verità e fuggir la bugia”. Nerijetko Remigio rečenicu amplificira epitetima — npr. efektnu opoziciju koju izvornik ostvaruje po jednim pridjevom “abiecta” — “sublimis” on prevodi uz pomoć pridjevskih parova: “abbietta e vile”, odnosno “gloriosa e illustre”³⁰. A u opisu Judite, paralelizam latinskih sintagmi “forme decorem” i “oris uenestatem” nastoji nadoknaditi nabranjem “vaghezza e bellezza e leggiadria nel volto”³¹. Tamo gdje Marul bezizlaznosti položaja grešnika pred posljednjim sudom nalazi stilski ekvivalent u kratkoj rečenici “konačnog” prizvuka, sa samo jednim

²⁸ Ovaj bi potonji oblik bio moguć prema latinističkoj grafiji “servitio”, “astutia” itd., koja se u tekstu pojavljuje. U nekim slučajevima izdanje iz 1574. ispravlja latinističku grafiju prvog izdanja, pa tako u prvom susrećemo “rinuntierà”, a u drugom “rinuncierà”.

²⁹ Iako je paralelno u uporabi i naziv “lingua italiana”, npr. kod poznatog humanista Giangiorgia Trissina (1478-1550).

³⁰ U prvom poglavlju prve knjige. “Così ella volse più tosto abbietta, e vile abitar nella casa di Dio che viver gloriosa & illustre nelle case de’ peccatori.” A izvornik: “Maluit enim abiecta uiuere in domo Domini quam sublimis uersari in tabernaculis peccatorum.” (Str. 293 u nav. izdanju.) Usporedbe radi navodim hrvatski prijevod B. G l a v i ć a: “Voljela je, naime, skrušeno živjeti u kući Gospodnjoj negoli se uznosito kretati po odajama grešnika.” (Str. 73.)

³¹ U četvrtom poglavlju četvrte knjige. “Omnibus se ornamentis comit, et Dominus auget illi forme decorem orisque uenustatem” (Str. 525.), postaje “Ella si adornò di tutti i suoi più begli ornamenti, e il Signore le aggiunse vaghezza e bellezza e leggiadria nel volto.” Hrvatski prijevod glasi: “Nakitila se svim ukrasima i Gospod joj je uljepšao izgled i ljupkost lica.” (Str. 199.) Ne osjeća se više Marul obveznim prema stilskom načelu *brevitas*, karakterističnom za srednjovjekovlje, po kojemu je kratkoća izričaja garancija njegove istinosnosti i etičke vrijednosti. (Usp. S. M a l i n a r, o. c., str. 84.) Prije je ovdje riječ o instinktivnom izboru vrsnog stilista, potpomognutog strukturnim mogućnostima latinskog jezika, kojim savršeno vlada.

glagolom: “Nulla erit reliqua cavillatio, nullum argumentum, nullum effugium.”, Remigio se odlučuje za razjašnjenje, za dvije koordinirane rečenice: “Egolino non potranno fuggir in luogo alcuno, né servirsi d’argomenti, né di ragioni.”³²

Kako bismo se osvjedočili o načinu na koji Remigio osigurava “protočnost” svome tekstu, ne iznevjerujući, recimo odmah, značenje izvornika, usporedit ćemo Marulov uvodni odlomak četvrtom poglavlju prve knjige s Remigiovim ekvivalentom:

Nunc, quoniam periculum est, ne piis operationibus inanis glorię surrepat appetitio, de iis dicendum uidetur, qui, ut iactantiam uitarent, aut occultari magnifice facta uoluerunt aut eorum laudem aliis, non sibi attribuire, ne se existimantes stare, in precipitium elationis ruerent et gloriam quęrentes hominum, gloriam, quę a Deo est, amitterent.

*Huisce rei documenta exhibere nobis uolens Magister ac Dominus noster Iesus Christus, leprosos mundat, cęcos illuminat, infirmos curat, surdo et muto aurium linguęque officium instaurat, et tamen singulis, ne nemini quicquam dicant, iniungit.*³³

Perché egli è grandissimo pericolo, che ne gli animi di coloro, che fanno le pietose operationi non entri la vanagloria, pero, io giudico, che sia bene ragionare di quelli, c’hano voluto magnificamente nascondere i lor fatti, o vero attribuir la laude ad altrui, e non a lor medesimi, accioché imaginandosi di stare in piedi, non cadessero nel precipitio della superbia, e della iactantia, e cercando la gloria che viene da gli huomini, non perdessero quella, che vien da Dio. Giesu Christo nostro maestro, volendosi dar l’esempio di questo, guarisce lebbrosi, illumina ciechi, sana infermi, rende l’udito e la favella al muto, & al sordo, e nondimeno dice a tutti, No dite nulla a persona alcuna.

Lako je vidjeti da Remigio pri prevodu ostvaruje visok stupanj vjernosti smislu, semantičkom sadržaju Marulova odlomka, a da mu je manje stalo do očuvanja njegove retoričke ustrojenosti — on izbacuje ustaljeni uvodni konektiv “nunc”, a standardnu formulaciju za “opravdanje” onoga što slijedi, “dicendum uidetur” zamjenjuje kolokvijalnijim “io giudico che sia bene ragionare”. Nadalje, “personificirane” “bogougodne radnje” razjašnjava kao “duh onih” koji ih čine.

³² Jedanaesto poglavlje šeste knjige, str. 572. Također vidimo kako Remigio imenicu “effugio” prevodi u doslovnom značenju “mjesta na koje bi se moglo pobjeći”, posve brišući njezino moguće preneseno značenje. Hrvatski prijevod zadržava i pregnantnost latinske artikulacije i preneseno značenje imenice “effugium”: “Neće više biti nikakva mudrovanja, nikakva dokazivanja, nikakva izmotavanja.” (Str. 258.)

³³ Str. 314. u nav. izdanju. Hrvatski je prijevod (str. 97.):

A sada, budući da postoji opasnost da se bogougodnim radnjama prikrade težnja za ispraznom slavom, čini se da treba nešto reći o onima koji su, da bi se uklonili taštini, svoja divotna djela ili namjerno tajili ili pak hvalu za njih pripisivali drugima, a ne sebi — da se ne bi, misleći da čvrsto stoje na nogama, srušili u bezdan oholosti, a time ujedno, tražeći slavu u ljudi, izgubili slavu koja dolazi od Boga.

Hoteći nam pružiti poučne primjere za to, Učitelj je i Gospodin naš Isus Krist ozdravljao gubave, slijepima davao vid, liječio bolesne, gluhonijemomu otvorio uši i razvezao jezik, a ipak je svima napose naredio da nikomu ništa ne kazuju.

Tamo gdje sažima, očito radi izbjegavanja namjerne rečenice “ut iactantiam uitarent”, koja se nalazi na mjestu umetnutog sklopa u ovom odista dugom i razvedenom periodu, Remigio nastoji ne izgubiti na značenju, pa nadoknađuje jednostavnijim dometanjem “nel pretipitio della superbia, e della iattantia”. Na početku drugog perioda Remigio olakšava praćenje teksta postavljajući subjekt “Giesu Christo” na početak, iako bi mu talijanska sintaksa dopuštala da sačuva zavisnu rečenicu “huisce rei documentas exhibere nobis volens” na početku. Ne prevodi ni “ac Dominus”.

Već ovaj neveliki broj primjera iz teksta “talijanske” *Institucije* potvrđuje dvosmjernu ilustrativnost o kojoj smo govorili na početku. Naime, ono što smo nazvali “neposredno zamjetljivim osobinama knjige od prijevoda” utjelovljuje upravo tendencije (i intencije) koje karakteriziraju vrstu duhovnosti što su je, u skladu sa svojim vremenom, gajile ličnosti na razne načine uključene u nastojanja oko pojavljivanja talijanskog prijevoda Marulova djela. Najznatnija je među tim intencijama briga za njegovanje pobožnosti u širokim narodnim slojevima kroz sadržaje čija pristupačnost neće stajati u suprotnosti s čistoćom vjerskog zanosa, već će se ostvarivati živošću i slikovitošću izlaganja te učinkovitošću uvrštenih *exempla*. Držeći neprestano na umu “od kolike će koristi” biti njegov pothvat, kako sam kaže u posveti Lorenzu Pittiju, prevodilac Remigio Nannini Fiorentino izrađuje pragmatički usmjeren prijevod, zadržava *translatus* ondje gdje smatra da on takvoj orijentaciji pridonosi (ne eksplicira dodatno, npr. potentni glagol “illuminare” u prenesenom značenju “vraćati vid slijepima”), a mijenja red sintagmatskih sklopova, razrješuje ih ili amplificira tamo gdje njihova sintetičnost ili brojnost prema njegovom sudu može otežati praćenje tijeka izlaganja. U tom se postupku on ne otklanja od dominantnih prevodilačkih poetika svoga vremena, koje su prevodiocima preporučivale da iz vida ne gube ono što bismo danas nazvali horizontom očekivanja čitalaca. Broj ponovljenih izdanja njegovog prijevoda potvrđuje da je taj horizont Remigio ispravno postulirao, jer se željena pučka recepcija talijanskog prijevoda *Institucije* doista i ostvarila.³⁴ Stoga će stanovita trivijalizacija (kako danas možemo doživjeti Remigiovo “hitanje ususret” neobrazovanom čitatelju),³⁵ što ju je prijevodni tekst proveo nad izvornikom, prouzročiti žaljenje samo kod osobitih zaljubljenika Marulova latinističkog umijeća.

³⁴ “Da je talijanska verzija *Institucije* bila odlično primljena od čitalačke publike, potvrđuje činjenica da je u 47 godina — od 1563. do 1610. — objavljena čak 12 puta, što je rekord među ostalim europskim prijevodima — njemačkim, francuskim, portugalskim španjolskim i češkim.” (H. G a n z a, o. c., str. 74.)

³⁵ A ta je susretljivost, provedena najčešće ekspanzijom formulacija i dodavanjem ukrasnih atributa, također sankcionirana tradicijom. (Usp. npr. S. M a l i n a r, o. c., str. 84.) Tako u spisu “La maniere de bien traduire d’une langue en aultre”, iz 1540, francuski humanist Etienne Dolet (1506-46) daje slobodu da se nejasna mjesta razjašnjavaju i preporučuje uporabu običnih riječi. (Usp. Susan B a s s n e t M c G u i r e, *La Traduzione, teorie e pratica*, Bompiani, Milano 1992.)

Iva Grgić

CONTRIBUTIONS TO AN ANALYSIS OF THE ITALIAN TRANSLATION
OF THE *DE INSTITUTIONE*

The Italian translation of Marulić's *Institutio*, product of the pen of the Dominican Remigio Nannini at the beginning of the second half of sixteenth century, has already been the subject of study in Marulology. Within the imaginary corpus constituted by all the known translations of the *De institutione* into European languages, the Italian translation stands out for the number of editions it went through and for the fact that neither the first edition, printed in the year of the closure of the Council of Trent (1563) nor the next eleven, published after the public burning of the Latin original in Siena in 1564, weeded out those fifty lines from the fourth chapter of the fourth book, *De veritate colenda mendacioque fugiendo*, that were afterward, in 1612, to be subjected to censorship. The paper attempts to go a step further in the understanding of the Italian *De institutione* through an attentive reading of the translators dedication to his patron, the Florentine magnate Lorenzo Pitti, and through a direct counterpointing of the Italian translation with the Latin original. This comparison shows that the linguistic and stylistic features of the Italian version embody precisely those tendencies, and intentions, characterising a kind of spirituality that, in accord with its time, was cultivated by people implicated in various ways in the making and printing of this translation. They are mentioned in order by Remigio Nannini in the dedication. The most important of these intentions is care for the nurture of piety in the people at large through contents the approachability of which would not be in opposition to the purity of religious enthusiasm but would be realised through the vivacity and picturesqueness of the exposition and the effectiveness of the interpolated *exempla*. Keeping the practical usefulness of his enterprise in mind, Remigio Nannini Fiorentino produced a pragmatically oriented translation, which in places neglects the rhetorical structure of the original. He retains the figurative expressions where he considers that they contribute to the revelatory effectiveness of the text, and changes the order of phrase structures, clarifies or amplifies them not only when driven to it by the incommensurability of the linguistic structures of Latin and Italian, but also when their distribution, syntheticity and abundance might, in his opinion, make it difficult to follow the course of the exposition. In this procedure, according to the standards of translating today, he goes too far to meet the needs of the less educated reading public postulated, but does not diverge from the dominant translating poetics of his time, which constantly recommended translators not to lose sight of what we would call today the horizon of expectations of the reader.